

BOŻENA NOWORYTA-KUKLIŃSKA* – LUBLIN

ZBIORY SZTUKI KOŚCIOŁA MARIACKIEGO W GDAŃSKU. UWARUNKOWANIA HISTORYCZNE

Gdańsk należy do najciekawszych w Polsce ośrodków miejskich, i to zarówno pod względem urbanistycznym jak i architektonicznym. Jego zabytki przyciągają corocznie tysiące turystów, którzy chcą obejrzeć artystyczne dziedzictwo przeszło tysiąc lat istniejącego miasta. Stanowią one także znakomity przedmiot wielokierunkowych badań naukowych. Główne obiekty, charakterystyczne dla tkanki średniowiecznego miasta, przebudowywane potem i dostosowywane do zmieniających się warunków, potrzeb i aktualnej mody prezentują najwyższy poziom artystyczny. Ich budowniczy i dekoratorzy wywodzili się w większości z kulturowego kręgu Morza Bałtyckiego i pozostawili w Gdańsku dzieła najwyższej jakości. Mimo wielu kataklizmów dziejowych Gdańsk nadal zachwyca zarówno ilością jak i jakością posiadanych dzieł sztuki.

Już flamandzki teoretyk sztuki, Carel van Mander (1548-1606) pisał, że sztuka kocha bogactwo. Tylko w bogatym, zasobnym mieście, wśród licznych i hojnych mecenasów zarówno artysta, jak i jego dzieło mają pełną możliwość rozwoju. A Gdańsk do bogactwa dążył od początku swojego istnienia, do czego niewątpliwie przyczyniło się jego korzystne położenie u ujścia Wisły do morza.

Gdy w latach 967-980 Mieszko I włączył Pomorze Gdańskie i Szczecińskie do swojego państwa istniał już zapewne w Gdańsku gród obronny – siedziba książąt Pomorza Gdańskiego¹. Aż do początków XII wieku w ich rękach oraz podległych im możnowładców znajdował się handel zarówno morski jak i śródlądowy, zanim przeszedł we władanie niemieckich przybyszów, których napływ do Gdańska spowodowany został wyżem demograficznym w Nadrenii i Westfalii². Osiedli kupcy i rzemieślnicy dysponowali znacznymi kapitałami i posiadali znaczne umiejęt-

* Bożena Noworyta-Kuklińska – dr hab. historii sztuki, prof. KUL, kierownik Katedry Sztuki Kościelnej i Muzealnictwa, Instytut Historii Sztuki KUL, e-mail: olivia@kul.pl

¹ A. Zbierski, *Rozwój przestrzenny Gdańska w IX i XIII w.*, w: *Historia Gdańska*, t. 1 (do roku 1454), red. E. Cieślak, Gdańsk 1978, s. 85.

² H. Samsonowicz, *Tło gospodarcze wydarzeń 1308 roku na Pomorzu Gdańskim*, „Przegląd Historyczny”, 56 (1965) nr 2, s. 205.

ności techniczne oraz doświadczenie prawno-organizacyjne. Stopniowo wyparli oni z akwenu Morza Bałtyckiego Skandynawów i Słowian, działając prężnie w ramach Związku Hanzeatyckiego³. W końcu XIII wieku miasto rozwijało się bardzo dynamicznie, co spowodowane było lokacją na prawie lubeckim (1261-1263)⁴. Ten okres ożywienia zakończył się jednak wraz z zagarnięciem Gdańska przez Krzyżaków w latach 1308-1309. Zakon pozbawił miasto praw miejskich na 34 lata. Dopiero w roku 1343, po traktacie kaliskim, nastąpiła lokacja Głównego Miasta na prawie chełmińskim⁵. Krzyżacy ingerowali również we wszystkie sprawy związane z życiem miasta. Dlatego po zwycięstwie Władysława Jagiełły pod Grunwaldem, gdzie po stronie króla Polski walczyli także zaciężni Gdańszczanie, miasto w sierpniu 1410 roku poddało się władcy, który nadał mu bardzo ważne i korzystne przywileje. Jednak już w roku 1411, po pokoju toruńskim, zostały one zanegowane przez Zakon. Długotrwałe wojny Zakonu Krzyżackiego z Polską i Litwą w latach 1414, 1422, 1431-1435 oraz wybuchające w Gdańsku tumulty i rewolty obniżyły znacznie pozycję władzy krzyżackiej w Prusach i doprowadziły do upadku krzyżackiego handlu, co spowodowało znaczne uszczuplenie dochodów Zakonu⁶. Stworzyło to pole do działania gdańskim kupcom, głównie w zakresie handlu z Polską. Jednocześnie wzrastający już w 1. połowie XV wieku popyt na produkty rolne i leśne w Niderlandach, Anglii i Portugalii wpłynął na rozwój handlu morskiego, a tym samym wzrost zamożności mieszczaństwa gdańskiego. Nadużycia Zakonu skierowane przeciwko mieszkańcom Pomorza, zmusiły ludność do działań antykrzyżackich, czego wynikiem było powstanie w dniu 14 marca 1440 roku Związku Pruskiego. Po czternastu latach trudnych zmagañ Pomorze wypowiedziało posłuszeństwo Wielkiemu Mistrzowi Ludwikowi von Erlichshausen, oblegając zamek w Toruniu. Dnia 8 lutego 1454 roku skapitulował Malbork, a trzy dni później w ręce mieszczan dostał się zamek krzyżacki w Gdańsku.

Dzień 11 lutego 1454 roku stał się przełomowym momentem dla dalszych losów miasta, które powróciło do Korony. Już 16 czerwca tegoż roku Gdańsk złożył w Elblągu hołd królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi, uzyskując w zamian bardzo znaczne przywileje, umożliwiające ogromny i szybki rozwój. Kolejne nadania królewskie (08 I 1455, 09 VII 1455, 15 V 1457) zapewniły miastu dominującą pozycję w handlu morskim rosnącej w siłę Rzeczypospolitej⁷.

Zamożność i znaczenie zawdzięczał Gdańsk również swojemu szczególnemu statusowi prawnemu. Należał jednocześnie do Polski, będąc jej największym portem i miastem, do Prus Królewskich, stanowiąc ich największy ośrodek oraz do

³ P. Dollinger, *Dzieje Hanzy (XII-XVII wiek)*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1975, s. 40.

⁴ Zbierski, *Rozwój przestrzenny Gdańska*, s. 102.

⁵ Tamże, s. 110.

⁶ P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig, B. I*, Danzig 1913, s. 147-148; *Acten der Standetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, wyd. M. Toeppen, Leipzig 1864, Nr 231-233.

⁷ H. Samsonowicz, *Gdańsk w okresie wojny trzynastoletniej*, w: *Historia Gdańska*, t. 2, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 73-75.

Związku Miast Hanzeatyckich⁸. Konsekwencją takiego stanu rzeczy była możliwość wyboru najkorzystniejszych rozwiązań politycznych i gospodarczych. Ważna była również postawa gdańskiego mieszczaństwa, które mimo pochodzenia z różnych stron Europy, potrafiło przez kilka wieków działać wspólnie dla dobra i rozkwitu swojego miasta.

Już wczesnofeudalny Gdańsk od końca X wieku związany był z działalnością młodego Kościoła polskiego. W latach 1123-1124 Pomorze Gdańskie włączone zostało do biskupstwa wrocławskiego⁹, a od końca XII wieku poświadczono jest w dokumentach istnienie archidiakonatu pomorskiego¹⁰. Z fundacji książąt pomorskich budowano w mieście kościoły, sprowadzano do Gdańska i na teren Pomorza liczne zgromadzenia zakonne. Coraz liczniejsze i zamożniejsze mieszczaństwo potrzebowało reprezentacyjnej świątyni w centrum rozwijającego się Głównego Miasta. W roku 1342 Wielki Mistrz Ludolf König nadał miastu przywilej, ustalający teren pod budowę kościoła parafialnego i pod założenie cmentarza. Budowę rozpoczęto w następnym roku. W ciągu osiemnastu lat powstała dziesięcioprzęsłowa bazylika bez transeptu, o długości 75 metrów, mająca wysokość 28 metrów. Posiadała 45. metrową wieżę zachodnią¹¹.

Stosunkowo długi okres pokoju sprzyjał rozwojowi miasta, a wraz ze wzrostem zamożności mieszczan rosły także ich ambicje i potrzeby artystyczne. Liczne darowizny na rzecz nowo powstałej parafii Najświętszej Maryi Panny sprawiły, że postanowiono świątynię znacznie rozbudować. Istotnym impulsem była stała rywalizacja miast hanzeatyckich, a także chęć posiadania kościoła o nowocześniejszej formie. W latach 1379-1410 pracami kierował budowniczy miejski Hinrich Ungeradin, który sporządził plany, uwzględniając hanzeatyckie wzorce kościołów halowych budowanych na planie krzyża łacińskiego¹². Najpierw od strony wschodniej powstał trójnawowy transept o długości 66 metrów, który od północy posiada jedynie dwie nawy, ze względu na istniejące już wcześniej zabudowania plebanii, a następnie wybudowano olbrzymie trójnawowe prezbiterium o szerokości 35 metrów. Nowo wzniesiony korpus wschodni otrzymał formę halową, a jego powierzchnię powiększono dodatkowo przez przesunięcie ścian zewnętrznych kościoła na zewnątrz przypór, które w ten sposób wciągnięto do środka, umożli-

⁸ S. Matysik, *O stosunku Gdańska do Polski i o ustroju Gdańska w l. 1454-1793*, „Przegląd Zachodni”, 10 (1954) nr 5-8, s. 399.

⁹ S. Mielczarski, *Misja pruska świętego Wojciecha*, Gdańsk 1967, s. 74-87; A. Zbierski, *W sprawie kolegiaty na grodzie gdańskim w XI-XIII w.*, „Rocznik Gdański”, 28 (1970) s. 259-265; J. Stankiewicz, *Romańskie bazy w Gdańsku*, „Z otchłani wieków”, 21 (1952) z. 3, s. 98-100.

¹⁰ K. Jasiński, *Gdańsk pod zwierzchnictwem książąt piastowskich*, w: *Historia Gdańska*, t. 1, s. 266.

¹¹ K. Weishaupt, *Alt- St. Marien und Alt- St. Peter und Paul zu Danzig im Typ der reduzierten Basilika*, Dissertation Danzig 1910; W. Drost, *Die Marienkirche und ihre Kunstschatze*, Stuttgart 1963, s. 32-46; R. Bergau (*Die alte Marienkirche zu Danzig*, Leipzig 1868) podaje, że bazylika miała sześć przęseł i wysokość 27 metrów.

¹² G. Cuny, *Danziger Stadtbaumeister*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 5 (1906), s. 63; B. Schmidt, *Die Baumeister im Deutschordenslande Preusses*, Halle/Saale 1939, s. 2, 10.

wiając utworzenie licznych kaplic. Od 1425 roku pracami kierował budowniczy Claus Sweder. Wybudował on filary, aby położyć dach nad korpusem wschodnim i wyrównał mury zewnętrzne. Od roku 1446 prace prowadził budowniczy Steffen, który zakończył budowę chóru, ale bez sklepień. Po zwycięstwie nad Krzyżakami w 1456 roku podjęto przy kościele kolejne prace. Podwyższono wieżę do 82 metrów¹³. W latach 1484-1498 budowniczy Michael oraz rzeźbiarz Hans Brand podnieśli ściany naw bocznych do poziomu halowego korpusu wschodniego oraz przesunęli je na zewnątrz, wciągając przypory do wnętrza. W ten sposób powstał wzdłuż naw bocznych rząd kaplic. Wtedy również w obręb kościoła włączono część przykościelnego cmentarza. Pod posadzką świątyni zaczęto dokonywanie pochówków zmarłych członków znamienitych mieszczańskich rodzin. Ostatnią fazą prac było zasklepienie ogromnej budowli. W latach 1498-1502 dokonał tego murarz Heinrich Hetzel, który ozdobił świątynię żebrowo-sięciowo-gwiazdzystymi oraz kryształowymi sklepieniami. Prace przy budowie kościoła zakończone zostały ostatecznie dnia 28 czerwca 1502 roku¹⁴. Powstała imponująca wielkością świątynia o długości 105,5 metrów i wysokość 30 metrów, mogąca pomieścić 24.706 wiernych¹⁵, nie mająca sobie równej na ziemiach polskich. Wielkością założenia nie ustępowała ona największym kościołom Niemiec i Niderlandów.

Życie społeczne i religijne mieszczan były ze sobą nierozzerwalnie związane. Podobnie jak wiara i religia przyczyniały się do duchowego rozwoju człowieka, tak sztuka sakralna, a szczególnie architektura, miała niewątpliwy wpływ na zewnętrzny obraz miasta. Stanowiła jego znakomitą wizytówkę i w istotny sposób przyczyniała się do wzrostu prestiżu. Udział we wznoszeniu głównej świątyni miasta, które było przedsięwzięciem niezwykle kosztownym, mieli wszyscy obywatele. W jej wnętrzu unaoczniło się bardzo ściśle powiązanie życia świeckiego i religijnego. W miejscu, gdzie odprawiane były msze i sprawowane liczne praktyki religijne, a więc w Domu Boga i modlitwy, rozwiązywano także świeckie problemy mieszkańców. Odbywały się tutaj posiedzenia radnych, zwoływano zebrania obywateli, odczytywano zarządzenia i ustawy. Tu obradowali członkowie cechów i konfraterni. To największe i najbardziej reprezentacyjne wnętrze służyło do przyjmowania szczególnie ważnych dla miasta gości¹⁶.

W Gdańsku w XV wieku prawie wszystkie przejawy życia społecznego nosiły znamię religijne. Bractwa, stowarzyszenia i cechy, skupiające ludność miasta, organizowały życie nie tylko od strony świeckiej, ale dbały także o potrzeby duchowe swoich członków. Poszczególne grupy obywateli miasta posiadały w kościele Mariackim swoje kaplice i ołtarze, niejako jego duchowo-materialne cząstki.

¹³ K. Gruber, E. Keyser, *Die Marienkirche in Danzig*, Berlin 1929, s. 43, 75, 76; Drost, *Die Marienkirche*, s. 55, 56.

¹⁴ Tamże, s. 63.

¹⁵ A. Brausewetter, *Die Evangelische Oberpfarrkirche St. Marien in Danzig*, „Velhagen und Klassings Monatshefte”, 13 (1898/99) Bd. 2, s. 202.

¹⁶ B. Noworyta-Kuklińska, „*Soli gloria Deo*”. *Stalość w zmienności na przykładzie modyfikacji ołtarza głównego kościoła Mariackiego w Gdańsku*, „Roczniki Humanistyczne”, 50 (2002) z. 4, s. 42; por. Taż, *Triumphus Mariae-Ecclesiae. Retabulum ołtarza głównego kościoła Najświętszej Maryi Panny w Gdańsku*, Lublin 2003, s. 38.

Najbogatsze rodziny patrycjuszowskie (między innymi Ferber, Bischof, von der Beke, Winterfeld) były właścicielami kaplic przeznaczonych tylko na potrzeby swoich członków. Należały one też do najstarszego i najekskluzywniejszego stowarzyszenia – Bractwa Świętego Jerzego, skupiającego wyłącznie przedstawicieli patrycjatu, którzy pragnęli kultywować tradycje stanu rycerskiego¹⁷.

Już od początku XV wieku, kiedy w kościele Mariackim, po wybudowaniu korpusu wschodniego, powstawały pierwsze kaplice boczne, przystąpiono do ich wyposażania. Od 1403 roku Bractwo Świętego Jerzego miało własną kaplicę pod wezwaniem tego świętego w północnym ramieniu transeptu¹⁸. W roku 1441 do istniejącej już kaplicy św. Marcina, należącej do Rady Głównego Miasta dobudowano dodatkowe pomieszczenie przeznaczone do prowadzenia narad¹⁹. W roku 1448 Ewert Ferber odkupił od wdowy po Janie Schirmbecke prawo do kaplicy św. Baltazara i bogato ją wyposażył²⁰. Zatrudnionych było w niej trzech księży, którzy odprawiali msze św. przez cały dzień; latem od godziny czwartej rano, zimą od szóstej²¹. W gdańskim Dworze Artusa poza Bractwem Świętego Jerzego rozgościło się sześć innych bractw, skupiających szersze rzesze kupców. Były to: najstarsze i najświetniejsze z nich – Bractwo Świętego Rajnolda, Bractwo Malborskie, Bractwo Trzech Króli, Bractwo Świętego Krzysztofa, Bractwo Holenderskie i Bractwo Żeglarzy. Korporacje te posiadały również w kościele Mariackim swoje kaplice i ołtarze; kaplica św. Rajnolda należała do bractwa pod tym samym wezwaniem, natomiast Bractwo Malborskie miało swój ołtarz – Świętego Krzyża²².

Rzemieślnicy zrzeszeni byli w cechach, czyli organizacjach zawodowych. Dbały one zarówno o warunki pracy i życie towarzyskie, jak i rozwój duchowy swoich członków. Zbierali się oni na nabożeństwa głównie w kościele Najświętszej Maryi Panny, przy swoich ołtarzach, lub w kaplicach; kramarze w kaplicy Marii Magdaleny, złotnicy w kaplicy Świętego Krzyża, a tragarze w kaplicy św. Antoniego. Bractwem, do którego należeli rzemieślnicy, było bractwo strzeleckie, zwane później Bractwem Kurkowym Świętego Erazma²³. Uwieczniło ono swoje istnienie i działalność poprzez fakt ufundowania i wyposażenia kaplicy św. Erazma w południowym ramieniu transeptu kościoła. W ramach zakreślonych patronatem kościelnym istniały także różnorodne zrzeszenia, które w swoich założeniach miały sprawowanie określonych kultów religijnych (bractwa ascetyczne), lub działalność inspirowaną przez Kościół – na przykład opiekę społeczną (bractwa charytatywne). Powstawały też bractwa obejmujące samych duchownych.

¹⁷ A. Labuda, *Malarstwo tablicowe w Gdańsku w 2 poł. XV w.*, Warszawa 1971, s. 39.

¹⁸ P. Simson, *Der Artushof in Danzig und seine Bruderschaften, die Bänken*, Danzig 1900, s. 15-16; H. Samsonowicz, *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich*, Warszawa 1968, s. 297-298.

¹⁹ Gruber, Keyser, *Die Marienkirche in*, s. 54.

²⁰ H. Zins, *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w XV i XVI wieku*, Lublin 1951, s. 4, 10.

²¹ Gruber, Keyser, *Die Marienkirche in*, s. 56.

²² Z. Jakrzaska-Śnieżko, *Dwór Artusa w Gdańsku*, Poznań-Gdańsk 1972, s. 9.

²³ A. Triller, *Das Kanonisationsprozess Dorotheas von Montau in Marienwerde 1394-1405 als Quelle zur altpreussischen Kulturgeschichte und Volkskunde*, „Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis”, 9 (1958) s. 326.

Wśród nich czołową rolę odgrywało Bractwo Kapłańskie pw. Najświętszej Maryi Panny, powstałe około 1374 roku. Miało ono na celu pomoc i opiekę nad chorymi i biednymi duchownymi. Wyposażyło w kościele Mariackim dwie własne kaplice: Najświętszej Maryi Panny i Jerozolimską²⁴. Także Bractwo Notariuszy ufundowało przed 1382 rokiem kaplicę pw. św. Doroty. W kaplicach kościoła Mariackiego poszczególne stowarzyszenia niejednokrotnie organizowały zebrania. Przechowywano w nich także majątek i dokumenty bractw oraz cechów.

Przejawem duchowej więzi członków grupy i wyrazem ich pobożności było przyjmowanie opieki świętych patronów. Patronaty te oddziaływały nie tylko na wzory postępowania i ideały życiowe, ale miały także dominujący wpływ na treść wyobrażeń ukazywanych na kwaternionach retabulów ołtarzowych, stanowiących integralną część pobożnej fundacji. Cele, dążenia i patronaty poszczególnych zrzeszeń powodowały powstawanie specyficznych kultów, stwarzających okazję do akcentowania pewnych modlitw, nabożeństw, czy świąt.

W ten sposób dzięki wyposażaniu kaplic należących do różnych grup społecznych, czy też rodzin patrycjuszowskich, a także fundowaniu ołtarzy przy filarach kościoła Mariackiego, świątynia posiadała łącznie około pięćdziesięciu średnio-wiecznych nastaw ołtarzowych, a w tej liczbie ołtarz główny, ufundowany przez Radę Miasta i wszystkich obywateli. Pragnęli oni aby centrum największego kościoła w Polsce zaakcentowało imponujące retabulum ołtarza głównego, olśniewające wiernych i przybyszów nie mniej, niż ukończone stosunkowo niedawno krakowskie dzieło Wita Stwosza. Zgromadzono ogromne środki finansowe i w 1510 roku Mistrz Michał z Augsburga mógł przystąpić do pracy nad swoim dziełem. Po siedmiu latach prezbiterium wypełniła monumentalna nastawa ołtarzowa, która musiała mierzyć co najmniej 15 metrów wysokości i 7 metrów szerokości, składająca się z predelli, głównej szafy z trzema parami skrzydeł i architektonicznego zwieńczenia²⁵. Poza drewnianymi ołtarzami skrzydłowymi, które dekorowane były zarówno przedstawieniami malarskimi, jak i rzeźbą, kaplice posiadały sprowadzane z Anglii na początku XV wieku ołtarze alabastrowe. Jednym z nich był ołtarz św. Doroty, który ufundowało Bractwo Notariuszy do swojej kaplicy pod wezwaniem tej świętej. Obecnie znajduje się on w kaplicy św. Jerzego. Drugim z nich jest ołtarz Ścięcia św. Jana, ufundowany do kaplicy pod tym samym wezwaniem, którego alabastrowe kwatery znajdują się obecnie w kaplicy Świętej Trójcy. Właściciele kaplic wyposażali je dodatkowo w drewniane rzeźby, a ściany ozdabiali polichromiami, z których niektóre przetrwały do naszych czasów. I tak w kaplicy św. Jakuba, w południowo-wschodnim narożniku prezbiterium istnieje malowidło datowane na lata 1420-1430²⁶, w sąsiadującej z nią kaplicy św. Jadwigi oglądać można malowidło z około 1430 roku²⁷,

²⁴ Th. Hirsch, *Die Oberpfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und ihren Beziehungen zum Kirchlichen Leben Danzig*, B. 1, Danzig 1843, 175-176.

²⁵ B. Noworyta-Kuklińska, *Praedicatio tabularis. Obrazowe kazanie o tryumfie Maryi Eklezji na retabulum ołtarza głównego kościoła Mariackiego w Gdańsku*, Lublin 2006.

²⁶ J. Domasłowski, *Nowe odkrycia w bazylice „Gwiazda Morza”*, 3 (1987) s. 6-7.

²⁷ S. Bogdanowicz, *Dzieła sztuki sakralnej Bazyliki Mariackiej w Gdańsku*, Gdańsk 1990, s. 276.

a w kaplicy św. Jerzego, w północnym ramieniu transeptu, gdzie rozwarstwiono malowidło stanowiące tło dla rzeźbiarskiej grupy św. Jerzego (1400) – wcześniejsza warstwa pochodzi z roku 1400 i powstała równoległe z wyobrażeniem rzeźbionym, zaś późniejsza datowana jest na rok 1500²⁸. Niewielki fragment polichromii z około 1425 roku widoczny jest również w kaplicy św. Marii Magdaleny. Zachowane malowidła mogą świadczyć o tym, że inne kaplice posiadały prawdopodobnie również polichromowane ściany.

Kościół był też niezwykle bogato wyposażony w naczynia i szaty liturgiczne, ponieważ swój komplet posiadała każda kaplica, oraz wszystkie ołtarze, niezależnie od tego, czy znajdowały się w kaplicy, czy też przy filarze międzynawowym. Duża ilość argenteriiów i paramentów liturgicznych należała również do wyposażenia ołtarza głównego.

Na początku XVI wieku świątynia Mariacka mogła się poszczycić ogromną ilością dzieł sztuki średniowiecznej. W 1502 roku zatrudnionych było w niej 80 duchownych, którzy w większości obsługiwali kaplice boczne i ołtarze przy filarach, będące własnością rodzin patrycjuszowskich, bractw i cechów.

Tuż po wystąpieniu Lutra zaczęły do Gdańska przenikać nowe prądy religijne. Przywozili je młodzi mieszczańscy studenci w Niemczech – często w Wittenberdze²⁹, wędrowni czeladnicy, marynarze, kupieccy faktorzy i agenci. Nowinki religijne przybywały także wraz z korespondencją handlową. Lata 1517-1526 stały się w Gdańsku okresem walk społeczno-religijnych. W tym niezwykle bogatym mieście bardzo zróżnicowanym etnicznie, a przez to nie posiadającym wspólnej tradycji i obyczajowości, poglądy religijne nie należały do nienaruszalnego depozytu wartości odziedziczonych po minionych pokoleniach. Do szybkiego rozwoju nowej nauki przyczyniał się niejako brak silnego ośrodka hierarchii katolickiej. Należy podkreślić, że Gdańsk – europejska metropolia i stolica Prus Królewskich nie był wówczas siedzibą biskupa.

Od 1529 roku w kościele Mariackim odprawiane były również nabożeństwa protestanckie, a w latach 1572-1945 świątynia pozostawała całkowicie w rękach protestantów. Wraz z naporem reformacji zmieniało się też oblicze gdańskiej sztuki religijnej. Nie budowano nowych kościołów (z wyjątkiem Kaplicy Królewskiej) i nie fundowano ołtarzy. Powstawały natomiast organy, ambony, chrzcielnice i nagrobki oraz epitafia. Wszystkie te elementy wyposażenia miały szczególne znaczenie dla nabożeństw protestanckich. W kościele Mariackim ufundowanych zostało przeszło trzydzieści malowanych i rzeźbionych tablic epitafijnych poświęconych gdańskim rodzinom patrycjuszowskim³⁰, ambona, chrzcielnica i organy. Po przejściu kościoła protestanci pozostawili jednak w całości katolickie wyposażenie świątyni. Wydaje się, że istotną przyczyną tego stanu rzeczy była szczególnie opieka królów Polski nad tym kościołem, sięgająca przywilejów Kazimierza

²⁸ Tamże, s. 341.

²⁹ Por. H. Freytag, *Die Preussen auf der Universität Wittenberg und die nicht – preussische Schüler Wittenbergs in Preussen von 1502-1602*, Leipzig 1902.

³⁰ B. Noworyta-Kuklińska, *Protestantyzm i jego odzwierciedlenie w sztuce sakralnej na podstawie epitafiów z kościoła Najświętszej Maryi Panny w Gdańsku*, „Roczniki Humanistyczne”, 39/40 (1991/1992) s. 45-80.

Jagiellończyka. Wpłynęła na to również kwestia prestiżu. Usuwane zwykle przez reformatorów rzeźby, obrazy i ołtarze były dla gdańszczan dowodem starożytności i zamożności patrycjuszowskiego rodu, bractwa, czy cechu. Następcy szanując tradycję starali się dbać o wspólne dobro. W archiwaliach jeszcze w XVII i XVIII wieku znaleźć można informacje o renowacji nieużywanych ołtarzy³¹. Wyraźnie zauważalna jest tutaj kontynuacja fundacji, niejednokrotnie przez te same rodziny – od katolickiego średniowiecza przez protestancki okres nowożytny. Prawdziwym wstrząsem dla świątyni i jej zbiorów okazał się koniec drugiej wojny światowej. W marcu 1945 roku kościół Mariacki uległ znacznemu zniszczeniu. Tylko dzięki zapobiegliwości konserwatorów byłego Wolnego Miasta Gdańska oraz zarządowi kościoła z czasów wojny, uratowana została większość dorobku poprzednich pokoleń, zgromadzonego w świątyni. Zdewastowany budynek przekazany został Kościołowi katolickiemu dnia 29 stycznia 1946 roku. Rozpoczął się okres odbudowy i rewindykacji zrabowanych dzieł sztuki oraz fundowania nowych, reprezentujących styl i potrzeby wiernych drugiej połowy XX wieku.

Odbudowany z wojennych zniszczeń kościół Mariacki stanowi imponujące, piękne wnętrze gotyckie, które samo w sobie jest zabytkiem wysokiej klasy, mieszczącym niepowtarzalny zbiór dzieł sztuki³². Jest on wynikiem mecenatu niezwykle bogatego mieszczaństwa gdańskiego na przestrzeni czterech wieków – od roku 1400 do 1800, a także działań twórczych drugiej połowy XX wieku. Prezentuje przy tym niezwykle wysoki poziom artystyczny, który zawdzięcza wysmakowanemu gustowi estetycznemu Gdańszczan, odwiedzających z racji swoich zajęć ważne centra sztuki w Europie, nierzadko świetnie wykształconych na europejskich uniwersytetach, a także ich bogactwu, dzięki któremu mogli sobie pozwolić na zatrudnianie najlepszych artystów. Stworzyli oni dzieła wyjątkowej urody i wartości przeznaczone dla najbardziej reprezentacyjnej świątyni Gdańska. Miasto to było ośrodkiem szczególnym zarówno dla Polski, jak i Prus. Jego specyficzny, międzynarodowy charakter, który zawdzięczało rozległym stosunkom handlowym i politycznym oraz wielonarodowości społecznej, ukształtował oblicze miasta mające charakter bardzo zbliżony do ośrodków hanzeatyckich i niderlandzkich. W rezultacie zabytki gdańskie, również te znajdujące się w kościele Mariackim, posiadają w przeważającej ilości północnoeuropejskie cechy stylistyczne, a czasem i treściowe charakterystyczne dla sztuki Półwyspu Bałtyckiego, rozciągającego się od Belgii i Holandii, przez północne Niemcy, Danię, południową Skandynawię, aż po Królewiec, Rygę i Tallin.

Zbiory dzieł sztuki kościoła Mariackiego w Gdańsku powstały w wyniku konieczności wyposażenia wnętrza kościelnego, która jest prymarną przyczyną powstawania dzieł sztuki sakralnej. Tego typu sukcesywny sposób gromadzenia określić można jako pierwotny, prosty i naturalny. Ponieważ z powodu działań wojennych ten niepowtarzalny, cenny zbiór uległ rozproszeniu, już od przeszło pół wieku obserwujemy kolejny etap, czyli wtórne gromadzenie tych samych obiektów możliwe dzięki skomplikowanym i czasochłonnym zabiegom rewindykacyjnym.

³¹ Por. Noworyta-Kuklińska, *Triumphus Mariae-Ecclesiae*, s. 50.

³² Taż, *Muzealna funkcja wnętrza kościelnego na przykładzie kościoła Najświętszej Maryi Panny w Gdańsku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 63 (1994) s. 117-123.

Ocalałe zabytki znajdujące się w Bazylice Mariackiej eksponowane są w większości na swoich historycznych miejscach, dla których zostały ufundowane. Reprezentują one wszystkie tendencje i style, które obserwować możemy w sztuce miasta nad Motławą. Są nieustannie pieczołowicie chronione, systematycznie konserwowane i opracowywane naukowo.

Zajmująca się zbiorami i kolekcjami sztuki dawnego Gdańska Teresa Grzybkowska przypisuje wszystkim jego kościołom, a szczególnie świątyni Mariackiej, gromadzącej znakomite i cenne dzieła sztuki sakralnej, trwające od zarania funkcje paramuzealne³³. Podobnie o kościele Mariackim pełniącym funkcję muzeum pisze Zdzisław Żygulski jun., sytuując go na jednym poziomie z najwspanialszymi świątyniami ludzkości, a cały stary Gdańsk podnosi do rangi miasta – muzeum³⁴.

Słowa kluczowe: Gdańsk, kościół Mariacki, dzieło sztuki, patrycjat, Pomorze

BIBLIOGRAFIA

- Acten der Standetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens, wyd. Max Toeppen, Leipzig 1864.
- Bergau Rudolf, Die alte Marienkirche zu Danzig, Leipzig 1868.
- Bogdanowicz Stanisław, Dzieła sztuki sakralnej Bazyliki Mariackiej w Gdańsku, Gdańsk 1990.
- Brausewetter Artur, Die Evangelische Oberpfarrkirche St. Marien in Danzig, „Velhagen und Klassings Monatshefte”, 13 (1898/99), Bd. 2, s. 201-214.
- Cuny Georg, Danziger Stadtbaumeister, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 5 (1906), s. 63-72.
- Dollinger Philippe, Dzieje Hanzy (XII-XVII wiek), red. Edmund Cieślak, Gdańsk 1975.
- Domasłowski Jerzy, Nowe odkrycia w bazylice, „Gwiazda Morza”, 3 (1987) s. 6-7.
- Drost Willi, Die Marienkirche und ihre Kunstschatze, Stuttgart 1963.
- Freytag Hermann, Die Preussen auf der Universität Wittenberg und die nicht – preussische Schüler Wittenbergs in Preussen von 1502-1602, Leipzig 1902.
- Gruber Karl, Keyser Erich, Die Marienkirche in Danzig, Berlin 1929.
- Grzybkowska Teresa, Muzea Gdańska, „Porta Aurea”, 3 (1994) s.15-19.
- Hirsch Theodor, Die Oberpfarrkirche von St. Marien in Danzig in ihren Denkmälern und ihren Beziehungen zum Kirchlichen Leben Danzig, B. 1, Danzig 1843.
- Jakrzieszka-Śnieżko Zofia, Dwór Artusa w Gdańsku, Poznań-Gdańsk 1972.
- Matysik Stanisław, O stosunku Gdańska do Polski i o ustroju Gdańska w latach 1454-1793, „Przegląd Zachodni”, 10 (1954) nr 5-8, s. 390-414.
- Mielczarski Stanisław, Misja pruska świętego Wojciecha, Gdańsk 1967.

³³ T. Grzybkowska, *Muzea Gdańska*, „Porta Aurea”, 3 (1994) s. 15-19.

³⁴ Z. Żygulski jun., *Stary Gdańsk jako forma muzealna*, „Porta Aurea”, 3 (1994) s. 7-13.

- Noworyta-Kuklińska Bożena, Muzealna funkcja wnętrza kościelnego na przykładzie kościoła Najświętszej Maryi Panny w Gdańsku, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 63 (1994) s. 117-123.
- Noworyta-Kuklińska Bożena, *Praedicatio tabularis*. Obrazowe kazanie o tryumfie Maryi Eklezji na retabulum ołtarza głównego kościoła Mariackiego w Gdańsku, Lublin 2006.
- Noworyta-Kuklińska Bożena, Protestantyzm i jego odzwierciedlenie w sztuce sakralnej na podstawie epitafiów z kościoła Najświętszej Maryi Panny w Gdańsku, „Roczniki Humanistyczne”, 39/40 (1991/1992) s. 45-80.
- Noworyta-Kuklińska Bożena, „Soli gloria Deo”. Stałość w zmienności na przykładzie modyfikacji ołtarza głównego kościoła Mariackiego w Gdańsku, „Roczniki Humanistyczne”, 50 (2002) z. 4, s. 37-64.
- Noworyta-Kuklińska Bożena, *Triumphus Mariae-Ecclesiae*. Retabulum ołtarza głównego kościoła Najświętszej Maryi Panny w Gdańsku, Lublin 2003.
- Samsonowicz Henryk, Gdańsk w okresie wojny trzynastoletniej, w: *Historia Gdańska*, t. 2, red. Edmund Cieślak, Gdańsk 1982, s. 43-76.
- Samsonowicz Henryk, *Późne średniowiecze miast nadbałtyckich*, Warszawa 1968.
- Samsonowicz Henryk, Tło gospodarcze wydarzeń 1308 roku na Pomorzu Gdańskim, „Przegląd Historyczny”, 56 (1965) nr 2, s. 202-219.
- Schmidt Bruno, *Die Baumeister im Deutschordenslande Preusses*, Halle/Saale 1939.
- Simson Paul, *Der Artushof in Danzig und seine Bruderschaften, die Bänken*, Danzig 1900.
- Simson Paul, *Geschichte der Stadt Danzig*, B. 1, Danzig 1913.
- Stankiewicz Jerzy, Romańskie bazy w Gdańsku, „Z otchłani wieków”, 21 (1952) z. 3, s. 98-100.
- Triller Anneliese, *Das Kanonisationsprozess Dorotheas von Montau in Marienwerde 1394-1405 als Quelle zur altpreussischen Kulturgeschichte und Volkskunde*, „Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis”, 9 (1958) s. 311-343.
- Weishaupt Karl, *Alt- St. Marien und Alt- St. Peter und Paul zu Danzig im Typ der reduzierten Basilika*, (Dissertation) Danzig 1910.
- Zbierski Andrzej, *Rozwój przestrzenny Gdańska w IX i XIII w.* w: *Historia Gdańska*, t. 1 (do roku 1454), red. Edmund Cieślak, Gdańsk 1978, s. 71-266.
- Zbierski Andrzej, *W sprawie kolegiaty na grodzie gdańskim w XI-XIII wieku*, „Rocznik Gdański”, 28 (1970) s. 259-265.
- Zins Henryk, *Ród Ferberów i jego rola w dziejach Gdańska w XV i XVI wieku*, Lublin 1951.
- Żygulski jun. Zdzisław, *Stary Gdańsk jako forma muzealna*, „Porta Aurea”, 3 (1994) s. 7-13

THE ART COLLECTIONS OF ST. MARY'S CHURCH IN GDAŃSK. HISTORICAL FACTORS

Summary

St. Mary's Church boasts an impressive Gothic interior of a high class, which houses a unique collection of works of art. It is the result of the patronage of extremely rich bourgeoisie of Gdańsk over four centuries - from 1400 to 1800- and also creative activities of the second half of the 20th century. It presents an extremely high artistic level, which owes to a sublime aesthetic taste of people from Gdańsk (often highly educated in European universities), who visited- because of their activities- important art centres in Europe, as well as their wealth thanks to which they could afford to hire the best artists.

Keywords: Gdańsk, St. Mary's Church, a work of art, the patriciate, wealth

Translated by Aneta Kiper